

„Egész Szlavónia” az Árpádok királyságában

Horvát–magyar kapcsolatok a korai középkorban

Mindazok, akik szárazföldön közelítik meg Magyarországot felől a horvát tengerpart népszerű nyaralóhelyeit, tapasztalhatják, hogy mennyire különbözik egymástól a mai Horvátország szárazföldi és tengerparti része. A magyar–horvát határtól a Száva-parti horvát fővárosig, Zágrábig ismerős táj fogadja az utazót, a tengerpartot a szárazföld belsejétől elválasztó hegyeken felkapaszkodva azonban alapvetően más világ tárul fel. A különbségek természetföldrajzi jellegűek, mindazonáltal a két országrész történetében is nyomon követhetőek.

Croatia és Sclavonia

A középkorban a két országrész neve is különböző volt: a tengerpartit nevezték latinul *Croatiának*, azaz Horvátországnak, míg a Drávától a hegyekig nyúló vidéket *Sclavonia*, azaz Szlavónia

(‘szláv[ok lakta] ország’) néven ismerték.

A tengerparton jött létre a korai középkorban az a független Horvátország, amelyben a Trpimirović-dinasztiából származó királyok* uralkodtak mindaddig, míg 1091-ben I. (Szent) László magyar király (1077–1095) hadjáratot nem vezetett Horvátországba, melyet elfoglalt, s élére unokaöccsét, Álmost helyezte királyként. László halálát követően Álmos és bátyja, Kálmán vetélkedtek a magyar koronáért, s az így adódó kedvező lehetőséget kihasználva Horvátország rövid időre visszanyerte függetlenségét. A magyar trónviszály 1096-ra Kálmán (1096–1116) javára dőlt el, aki ezt követően a magyar király horvátországi uralmát is visszaállította: 1097-ben legyőzte az utolsó horvát uralkodót, Pétert, majd 1102-ben horvát királlyá koronáztatta magát. Horvátország sorsa ezzel a kö-

Petar Svačić, az utolsó horvát király eleste, 1097. Oton Iveković olajfestménye, 1894

vetkező nyolcszáz évre Magyarországgal kapcsolódott össze. 1105-ben Kálmán Dalmáciára is kiterjesztette uralmát, megvetve ezzel az alapját a terület feletti hatalomért Velencével folyó sok évszázados küzdelemnek.

Történezművel Szlavóniáról

A Trpimirovićok Horvátországa és a Dráva folyó közötti terület, azaz a középkori Szlavónia korai története számos vitára adott okot a horvát és a magyar történetírás között. Az kétségtelen, hogy a 9. század végéig itt is egy szláv fejedelemség létezett. A hagyományos horvát álláspont szerint ez a tengerparti Horvátország része volt, s mint ilyen került a magyar királyok fennhatósága alá 1091 után. A magyar történetírás egységesen elutasítja ezt a vélekedést, ám abban már megoszlanak a vélemények, hogy e terület egyfajta „senki földje” volt-e közel egy évszázadon keresztül Horvátország és az első ezredforduló idején létrejött Magyar Királyság között, vagy már a magyar honfoglalás idején kiterjedt-e rá a magyarok uralma. Ez utóbbi vélekedés mellett bizonyít VII. (Bíborban-született) Konstantin bizánci császárnak (913–959) a 10. századi Kelet-Európa viszonyait hitelt érdemlően bemutató, „A birodalom kormányzásáról” című munkája, mely szerint „a hegyek felé [...] a horvátok határosak a türkökkel [azaz a magyarokkal]”: ahol is az említett „hegyek” kifejezés csak az Adria-mellékét a Száva völgyétől el-

* Vö. Szeberényi Gábor cikkével e számunkban.

választó – a középkorban *Gvozd*nak, ma pedig Kapelláknak nevezett – hegységre vonatkozatható. A középkori Szlavónia területe tehát már a 10. században is *magyar fennhatóság* alatt volt.

A Magyar Királyság megyszervezetében

A Magyar Királyság területi intézményeinek kialakításakor a Drávától délre eső terület a Délnyugat-Dunántúlt magában foglaló Kolon vármegye része lett, ennek felbomlását követően pedig, a 11. század második felétől, Somogy és Zala megyék osztoztak rajta. A Dráva és a Száva folyók közének középső része az 1009 előtt létesült Baranya megyének jutott. Drávántúli helységeket és birtokokat még a 13. század közepén is esetenként Somogy, illetve Zala megyében fekvőknek mondanak forrásaink, Baranya megye pedig az egész középkorban mélyen benyúlt a Drávántúl területére.

Jóval kevesebbet tudunk a Dráva–Száva köze keleti felének korai igazgatási viszonyairól. Az bizonyosra vehető, hogy I. (Szent) István király (1000–1038) a Szerémségben nem vármegyét, hanem latinul *marchiának* nevezett *határispánságot* szervezett, melynek területe a legvalószínűbben a későbbi Szerém megye területén kívül Valkó megye keleti felét is felölelhette. A határvédelem e sajátos intézménye minden bizonnyal a Nyu-

gat-Európából a Magyar Királyságon át a Balkánra vezető szárazföldi útvonalat ellenőrizte, s a 11. század utolsó negyedéig állhatott fenn eredeti formájában.

A Baranya megye drávántúli részétől keletre eső Valkó megye kialakulásával kapcsolatos ismereteink rendkívül korlátozottak: nem tudható, hogy az a terület, amely a 13. században Valkó megye nyugati részét alkotta, eredetileg Baranyához tartozott-e, s így önálló megyévé válása csak másodlagos fejlemény, vagy eredendően külön vármegyeként szervezték-e meg. Növeli az előbbi megoldás valószínűségét, hogy a szomszédos Pozsega eredetileg minden jel szerint Baranya megye része volt, s csak utóbb vált önálló igazgatási egységgé. A forrásaink elégtelenségéből fakadó bizonytalanságok ellenére annyi világos: a 11. században a Dráva–Száva közének nyugati felét

az általános modellnek megfelelő módon *vármegyék létrehozásával szervezték meg*, míg a keleti területeken attól eltérő jellegű, sajátos típust képviselő kormányzati egység, *marchia* jött létre.

Ez a helyzet a 12. század második felétől kezdve változott meg. A 11. század utolsó negyedét követően, miután az addig bizánci uralom alatt álló Szerémvár magyar kézre került, a szerémségi *marchia* területének egy részéből megszervezték Szerém megyét. A *marchia* maradéka egy ideig még fennállhatott, utóbb azonban – valamikor a 13. század első felében vagy közepe táján – ez is beolvadt Valkó megye területébe. A Dráva–Száva közének keleti részén ily módon kialakult megyék a továbbiakban semmiben sem különböztek az ország más tájain működőktől.

Más irányt vett a Dráva–Száva köze nyugati része igazgatásának fejlődése. Az, hogy a 11–12. század folyamán nagy számban létesültek a területen megyei háttérrel nem rendelkező *határvárspánságok* – mint például Garics (Garić), Gerzence (Garešnica), Marócsa (Moravče), vagy a később megyévé fejlődő zágrábi és kőrösi ispánság –, nem tekinthető helyi sajátosságnak, hiszen Magyarország északnyugati határszélén, a Vág folyó völgyében hasonló jelenséggel találkozunk. Annak bizonyosságát, hogy ezek a határvárspánságok viszonylag korai időszakban jöttek létre, nemcsak az

Látkép a Szent László király által alapított zágrábi székesegyházzal

Hódítás vagy megegyezés: a Pacta conventa

A Spalato (ma: Split, Horvátország) történetét feldolgozó 13. századi történetíró, Tamás krónikájának függelékéhez csatoltan fennmaradt egy sajátos feljegyzés, mely *Pacta conventa* ('szerződésbe foglalt megállapodás') néven vált ismertté a horvát és a magyar történetírásban. A szöveg előadása szerint 1102-ben, a Horvátország meghódítására készülők között a Dráva folyónál a harc helyett tárgyalásokra került sor, amelyek eredményeként az uralkodó és Horvátország tizenkét törzsének feje között megállapodás jött létre. Ennek értelmében a horvátok elfogadták királyukul Kálmánt, aki viszont biztosította a horvát előkelőket birtokjogaik tisztelgéséről és javaik adómentességéről. A horvátok csak annyi kötelezettséget vállaltak, hogy ellenség támadása esetén a Dráva folyóig saját, attól északra pedig a király költségén tartoznak hadakozni a magyar uralkodó seregében.

A szöveg hitelességének és értelmezésének kérdése a 18. század óta végeláthatatlan vitákat gerjesztett a magyar és a horvát történetírók között. A magyarok értéktelen hamisítványnak bélyegezték, a horvátok viszont hiteles és Horvátország társországi – azaz nem meghódított, hanem Magyarországgal egyenrangú – státusát megalapozó dokumentumot láttak benne. Abban ma már teljes az egyetértés, hogy a szöveg a 14. század folyamán keletkezett. Az, hogy ennek ellenére mennyiben tekinthető hiteles hagyományok utólagos írásba foglalásának, továbbra is viták tárgya. Az nem kétséges, hogy Horvátország a magyar királyok fennhatósága mellett is megőrizte nagyfokú különállását: nem olvadt be a Magyar Királyságba. Horvátország területéről rendre hiányoznak mindazon intézmények, amelyek arról tanúskodhatnának, hogy végbement – vagy akár csak megindult – Horvátország

Pacta conventa. A horvát nemesség hűséget esküszik Könyves Kálmán magyar királynak. Litográfia, 19. század

integrálódási folyamata. Sem várispánságok, sem vármegyék nem jöttek létre: *nem voltak tehát jelen a magyar királyi hatalom jellegzetes területi intézményei, fennmaradtak ellenben a régi igazgatási egységek, a zsupánságok.*

A területi igazgatáshoz hasonlóan a horvát és a dalmát egyházszerkezet is megőrizte különállását, legfeljebb egy-egy magyar klerikus nyert horvát vagy dalmát főpapi székbe kinevezést, ám ez sem fordult elő rendszeresen.

A társadalmat illetően sincs nyoma intenzív magyar hatásoknak, a horvát előkelők birtokaikkal együtt megtartották hagyományos vezető szerepüket, s a horvát hadsereg is a magyar királyi haderő elkülönült részének számított. A békés hétköznapokat pedig a helyi jog- és szokásrendszer intézményei szabályozták. Minden jel arra vall tehát, hogy Horvátország – valamiféle tételes és írásba foglalt egyezmény nemléte miatt is – meglehetősen laza szálakkal kötődött a Magyar Királysághoz.

analógia kínálja – a Vág-völgyi határ-várispánságokról megállapítható, hogy azokat valamikor a 11. század középső harmadában létesítették –, hanem az is, hogy még a 13. század közepén is adatok vallanak arról, hogy például a gari-csi várispánság eredetileg Somogy megyéhez tartozott. Ennek a kapcsolatnak még a 12. század közepe előtt kellett létesülnie, mert azt követően adataink éppen arról szólnak, hogy Somogy (és tőle nyugatabbra: Zala) megye dráván-túli fennhatósága fokozatosan visszaszorult, párhuzamosan azzal a folyamattal, amelynek eredményeként Horvátország magyar kormányzójának hatásköre kiterjedt a Dráva–Száva köze nyugati felére.

Az egyházigazgatás terén Szlavónia a Szent László által valamikor 1090 táján – tehát még horvátországi hadjárata előtt – Szent István király tiszteletére alapított zágrábi püspökség alá tartozott, melynek területe azonban, mivel a

világi igazgatást illetően Zala megyéhez kapcsolt Muraközre is kiterjedt, északnyugaton átlépte a tartomány határait.

A bán

A magyar királyok a 11–12. század fordulóján birtokba vett Horvátország feletti hatalmukat az ország élére helyezett bánon (*banus*) keresztül gyakorolták, vélhetően már a magyar korona uralmát 1097-ben megszilárdító, majd 1102-ben horvát királlyá koronázott Kálmán ideje óta. Maga a tisztség az északi hegyvidék kormányzójaként a független Horvátországban is létezett, az új helyzetben azonban viselőinek – akik a magyar király bizalmasai közül kerültek ki – területi hatáskörét az ország egészére kiterjesztették. A bánok hatalma a 12. század második felében terjedt ki a Száva-vidékre, melyet ezt követően, a 13. század elejétől kezdtek Szlavónia néven emlegetni. Horvát-

ország ekkor került intézményes kapcsolatba a Drávától a Gvozdig terjedő területtel. Ezt követően Somogy és Zala megyék déli határa a Dráva vonalán állandósult.

Bizonyosra vehető, hogy az igazgatási reform következményeként került sor a már korábban létrehozott helyi várispánságok közül kettőnek, a Zágráb és Kőrös központtal működőknek egybefüggő területtel rendelkező vármegyévé fejlesztésére. E megyék főbb vonásai azonosak voltak a Drávától északra létrejött megyék jellemzőivel, ám nem maradéktalanul. A legfontosabb különbség az volt, hogy Zágráb és Kőrös megye ispánja nem közvetlenül a királytól kapta megbízatását, hanem a bán nevezte ki őket. Ez a gyakorlat sem tekinthető azonban szlavóniai sajátosságnak, hiszen ugyanez a helyzet állt elő a 13. század elejére Erdélyben is, ahol szintén a tartomány – a bánhoz hasonlóan széles körű felhatalmazással

rendelkező – kormányzója, a vajda töltötte be a maga embereivel a megyé-ispáni tisztségeket. A bán ily módon megnövelt hatalma alá rendelt terület – Szlavónia, Horvátország és (ha éppen magyar uralom alatt állt) Dalmácia – elnevezéseként jelent meg a 13. század húszas éveinek végén az „egész Szlavónia” megnevezés, mely kifejezés politikai, s nem földrajzi fogalom volt. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert a minden jel szerint már a 12. század első felében vármegyévé alakult Varasd területe nem tartozott bele sem a 13., sem a 14. század folyamán, miként a Kőrös megyétől keletre eső Pozsega és Valkó, vagy a királyi magánuradalomból a 13. század végére megyévé alakuló Verőce sem, melyeket a korban nem is számítottak Szlavónia területéhez.

A bánság kezdetétől fogva a Magyar Királyság *legtekintélyesebb és legbefolyásosabb méltósága* volt. A bán hatalmának Szlavóniára történő kiterjesztése után Horvátország és Dalmácia élére a bán helyetteseként tengermelléki bán (*banus maritimus*) került, míg Szlavóniában, a 13. század közepétől kezdve kimutathatóan, a bánt egy al-bán (*vicebanus*) helyettesítette, aki egyúttal Kőrös vagy Zágráb megye ispánja is volt. (Esetenként azonban előfordult, hogy a bán maga viselte a tengermelléki bán címét, ugyanakkor a szlavóniai vicebán és a tengermelléki bán tisztségének egyesítésére is van példa.)

Árpád-házi hercegek kormányzása

Szlavónia jelentőségét növelte az Árpád-korban, hogy gyakran a királyi család valamelyik tagja került Horvátország és Szlavónia élére. A 12. század végétől kezdődően az Árpádok három egymást követő nemzedékének tagjai viselték a horvát-szlavón hercegséget, ami azt jelenti, hogy háromnegyed évszázadon át csaknem folyamatosan egy-egy herceg kormányozta Szlavóniát és Horvátországot: Imre (1194–1196), András (1197–1205), Béla (1220–1226), Kálmán (1226–1241), Béla (1260–1269). A 13. század végén ez a gyakorlat – némileg más formában – felújult: egy rö-

vid ideig IV. László király (1272–1290) anyja, Erzsébet volt Szlavónia, Macsó és Bosznia hercegnője (1282–1283), s az utolsó Árpád-házi király, III. András (1290–1301) szintén édesanyjára, Thomasinára bízta a baranyai Dunaszakasztól az Adriáig húzódó terület kormányzását (1294–1300), melyet a hercegnő halála után annak fivére, Albertino Morosini vett át (1297–1301). Egyes vélekedések szerint a 13. századi szlavóniai hercegség az angol trónörököszt megillető walesi hercegséghez hasonló, annál is inkább, mert a szlavóniai hercegi cím olyan Árpád-házi hercegek neve mellett is feltűnik, akik tényleges hatalmat nem gyakoroltak a tartományban.

Etnikai, társadalmi tagozódás

A világi és egyházi intézményhálózat az etnikai szempontból meglehetősen tarka képet mutató népesség mindennapi életének adott kereteket. Szlavónia lakosságának zömét a magyarul *tótoknak*, németül pedig *windscheknek* nevezett helyi szlávok, a szlávónok alkották, míg a magyarság csak kisebb szórványokban képviseltette magát. Korai betelepülők lehetnek azok az újlatin nyelvet beszélő – nagyobbbrészt vallon, kisebbbrészt itáliai eredetű –, s a régi magyarságban összefoglalóan „olasz”-nak (*Latinus*) nevezett bevándorlók, akiknek többsége az Árpád-kori Magyar Királyságban inkább a városias jellegű településeken tűnik fel, sőt a nyugat-európai jellegű városfejlődést megalapozó folyamatokban is fontos szerep jutott a nekik biztosított kiváltságoknak. Nem csoda tehát, hogy Szlavónia legjelentősebb

településén, Zágrábban is nagyobb létszámú latin népességgel számolhatunk már azt megelőzően, hogy 1242-ben IV. Béla kiváltságolta volna a helyi vendégtelepes (*hospes*) közösséget.

Az intézményrendszer hasonlósága ellenére Szlavónia társadalma jól felismerhetően különbözött a Drávától északra fekvő területekétől. Bár a *helyi várjobbágyságok* éppúgy a „szent király”-tól, azaz a keresztény magyar királyságot megszervező Szent Istvántól származtatták szabadságaikat, mint a Dráván innen eső várispánságok előkeelői, jogaik és kötelezettségeik mégis néhány lényeges ponton különböztek a magyarországi várjobbágyságokétól. A *szlavóniai nemesség* sem volt azonos az országos nemességgel; attól mindaddig megkülönböztették, míg I. (Nagy) Lajos 1351. évi törvénye egyenlővé nem tette a szlavóniai nemesek jogállását a Drávától északra fekvő országrész nemesiével. Korábban a szlavón nemeség egyike volt az ország számos partikuláris nemesi csoportjainak éppúgy, mint 1324-ig az erdélyi is, amelyet Lajos apja, I. Károly egyenjogúsított. A föld népe pedig sajátos, a Drávától északra lévő területeken ismeretlen adókkal tartozott urainak, illetve a királynak.

13–14. század: tartományurasságok

A 13. század utolsó negyedében, amikor a magyar királyi hatalmat a Drávától északra eső területeken a magyar történetírásban közkeletűen „tartományurak”-nak nevezett oligarchák magánhatalmai szorították háttérbe, hasonló uralmat gyakoroltak Szlavóniában a stájer eredetű Héder nemzetsegből származó magyar kőszegi Henrik – a család hatalmát megalapozó „Nagy” Henrik (†1274) – fia és utódai, valamint a horvát Babonícok, Horvátországban pedig a Frangepánok és a Šubićok. Ezek hatalmát Szlavóniában még I. Károly törte meg az 1320-as években, Horvátországban a korlátlan királyi hatalom helyreállítása azonban csak fiának, I. Lajosnak sikerült.

Roland szlavóniai bán oklevele, 1263

MOL, Diplomataikai Levéltár, DL 537

ZSOLDOS ATTILA